

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Людмила Бабенко
(Полтава)

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ВЧК-ГПУ У ВИЛУЧЕННІ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Babenko L. The participation of All-Russian Extraordinary Committee - Central Political Administration in the expropriation of church valuable at the beginning of 1920th.

The article is dedicated to the explanation of the role of security services in the organization, preparation and realization of campaign of the expropriation of church valuable in Ukraine at the beginning of 1920th. The author showed how the security services took place in the persecution of Russian Orthodox Church and patriarchy Tykhon.

Сім десятиліть існування радянської влади перетворилися на перманентний процес боротьби з релігією та церквою. Історики, виконуючи ідеологічні настанови комуністичної партії, ретельно обґрунтували необхідність формування атеїстичного світогляду громадян країни, яка будувала "нове суспільство". Марксистські тези "критика релігії є передумовою будь-якої іншої критики" та релігія є "опіумом для народу" визнані В.Леніним "наріжним каменем усього марксистського світогляду в питанні про релігію" стали ідеологічною основою радянської історіографії.

Історичні реалії двох останніх десятиліть сприяли суттєвому переосмисленню державно-церковних взаємин у ХХ ст.¹ Процес вилучення коштового майна православної церкви на початку 1920-х рр. минулого століття також став окремим предметом дослідження ряду істориків. Зокрема, В.Верига розглядав проблему в контексті голоду 1921-1923 рр. і, спираючись переважно на матеріали радянської періодики, характеризував методи реквізиції культового майна та їх руйнівні наслідки. В.Пашенко відзначив, що кампанія вилучення церковних цінностей не виправдала себе ні економічно, ні морально-психологічно і вилася у політичну авантюру. О. Нестуля досліджував проблему під кутом зору зусиль наукових установ України у збе-

режені високохудожніх виробів культового призначення від варварського знищення².

Проблеми вироблення методів жорсткого тиску на православну церкву і духовенство з боку органів державної влади займають важливе місце і в працях російських істориків³.

Однак, порушена проблема потребувала з'ясування такого аспекту як механізм ліквідації економічної основи православної церкви.

Вивчення опублікованих джерел і архівних документів свідчить, що комуністична партія використовувала органи державної безпеки у боротьбі з релігійними структурами. Вагомий крок до осмислення феномену НК-ДПУ-НКВС у радянській політичній системі зробили українські дослідники Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов, І.Білас, В.Ченцов тощо⁴. Автори зазначають, що з початку створення чекістські органи грали домінуючу роль у процесі інформаційного забезпечення партійних і державних структур та безпосередньо впливали на формування державної політики у різних сферах суспільного життя. Партійно-чекістський альянс був настільки взаємообумовленим, що, за словами одного з колишніх співробітників спецслужб П. Судоплатова: "Без відповідного висновку ОДПУ-НКВС-МДБ про "фактичний стан справ"... керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики"⁵.

Дана стаття є спробою з'ясувати роль органів державної безпеки в організації, підготовці і проведенні кампанії по вилученню церковних цінностей в Україні, форми їх участі у розгорнутій політиці цькування православної церкви і патріарха Тихона під час її реалізації.

Ще до початку 1922 р., на який припадає початок більшовицької кампанії, православна церква зазнала величезних втрат. Законодавча підоснова процесу вилучення культових речей з храмів ґрунтувалася на Декреті РНК від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" та аналогічному документі, ухваленому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 23 січня 1919 р. Саме вони проголошували принцип позбавлення релігійних організацій права власності. Інструкція ліквідаційної комісії наркомату юстиції РНК Радянської Росії від 24 серпня 1918 р. про порядок застосування декрету передбачала ряд жорстких конфіскаційних заходів, серед них вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів, яке передавалося на баланс місцевих рад.

У ході громадянської війни розпочалася реалізація запланованих заходів, що межували з брутальним пограбуванням. Так, уже в січні 1918 р. відбулося збройне захоплення Олександрівської і Почаївської Лавр. У монастирській економії Святогірської Успенської

пустині під Слов'янськом волосний земельний комітет відібрав земельний наділ, хліб, худобу, реманент на суму 44 923 крб., а ченців вигнав з обителі. Великокамишанський волосний виконком реквізував худобу і 1440 пудів пшениці на суму 107 185 крб. у скита Неопалимої Купини поблизу хутора Гаражівки на Донеччині⁶.

Червоногвардійці та більшовицькі активісти глушилися над святинями, піддавали знущанням і тортурам священнослужителів і ченців, не зупиняючись перед численними стратами за “законами червоного терору”. Загальна кількість жертв серед духовенства і мирян з жовтня 1917 р. до кінця 1921 р., за приблизними підрахунками російських істориків, становила понад 10 тисяч осіб⁷.

Підриваючи економічну спроможність Церкви, більшовики намагалися ліквідувати якомога більше релігійних осередків (церков і монастирів). Отже, кампанія вилучення церковних цінностей стала черговим етапом ліквідації церковних установ.

Вищі ієрархи православної церкви з моменту прийняття декрету про відокремлення церкви від держави неодноразово висловлювали протест проти відвертої богоборчої політики більшовиків. Патріарх Тихон у "Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Руської церкви" від 19 січня 1918 р. та в наступних зверненнях закликав припинити гоніння на церкву, насилля над віруючими. Проте держава розглядала церкву як ідеологічного конкурента та осередком “контрреволюції”. У записці до Ради народних комісарів РРСФР голова ВЧК Ф. Держинський у 1919 р. зазначав: “Духовенство, особливо патріарх Тихон, не тільки не були лояльними до радянської влади, але й ворожими, вступали у зв’язок з ворогами Росії, сприяючи планам англо-американських імперіалістів”⁸.

Жорстку лінію ВЧК сформулював в грудні 1920 р. Ф. Держинський: “Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВЧК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК для єдиної мети - розтління попів. Зв’язок (будь-який) з попами інших органів кине на партію тінь - це небезпечна річ”⁹. Він пильно контролював діяльність секретного відділу ВЧК – ОГПУ в галузі антирелігійної боротьби, про що свідчать його власноручні записи, помітки та листування з підрозділами керованого ним відомства та органами влади¹⁰.

Для концентрації у руках ВЧК-ОГПУ процесу “розвалу церкви” існував ряд передумов. По-перше, умови громадянської війни практи-

чно не дозволяли розгорнути широку атеїстичну пропаганду. Остання у перші роки радянської влади велася не координувалася і мала яскраво виражений вульгарний руйнівний характер. Не вистачало кадрів, які б володіли спеціальними або, бодай, елементарними знаннями. По-друге, упередженою і занадто прямолінійною, а звідси й нереалістичною стосовно православної церкви була позиція восьмого (релігійного) відділу наркомату юстиції. Його керівник П.Красіков у 1919 р. вважав, що через 5 років релігія буде “знищена і витравлена з народної душі”. На думку ж Ф.Дзержинського, політика мала бути більш гнучкою, враховуючи, що “кавалерійська атака” 1918 – 1920 рр. не змогла зруйнувати “стару церковну машину”, отже, “лавірувати” у виборі методів боротьби могла “тільки ВЧК”. По-третє, органи ВЧК володіли широкою і достовірною інформацією про стан церкви, настрої духовенства і мирян. У щоденних інформзведеннях ВЧК для керівництва країни передбачався розділ “Духовенство”, у якому, зокрема, відображувалися настрої священнослужителів, їх ставлення до декрету про відокремлення церкви від держави та інших актів радянської влади. В Україні з остаточним встановленням влади більшовиків антирелігійна політика йшла у фарватері аналогічних заходів російської більшовицької партії, а постанови і циркуляри ЦК КП(б)У дублювалися, причому, як правило, без врахування місцевої специфіки.

Одним з найважливіших напрямів у боротьбі з впливом церкви на віруючих вважався підрич її економічних позицій. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. прямо зазначалося, що комуністи і радянські працівники повинні всіляко протидіяти спробам використання народного добра для “церковних цілей” і передавати колишні церковні і монастирські приміщення “для потреб соціального забезпечення” – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У документі також наголошувалося, що неухильне виконання комуністами цих вимог “повинне поставити церкву у стан матеріального безсилля і, значить, безсилля духовного”¹¹.

Приводом для рішучого наступу, який, на думку більшовиків, остаточно деморалізує церкву і приведе до її загибелі, став голод. Він спалахнув у російському Поволжі та значній частині губерній і повітів України в 1921 р. як наслідок економічних заходів політики воєнного комунізму¹².

Катастрофічний стан продовольчого забезпечення у республіці констатувався органами Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК). Інформаційний бюлетень ВУЧК №29 за період з 16 грудня 1921 р. по 1 січня 1922 р. повідомляв, що “продовольча криза на Лівобережжі є головним фактором, який визначає господарсько-економічний і політичний стан тієї чи іншої місцевості”. Чекісти змальовують численні

факти голодної трагедії. Так, у Запорізькій, Катеринославській і Донецькій губерніях “все живе, придатне у їжу, з’їдене, запаси сурогатів скорочуються, державна і суспільна допомога мізерна; випадки голодних смертей обраховуються десятками; будь-який інтерес до політичних подій на селі втрачений – від малого до великого всі живуть думкою про хліб”. Мав місце випадок продажу будинку за три пуди борошна. В окремих губерніях залишилося 5 – 10 відсотків худоби, інша або здавалася селянами в рахунок продовольчого податку, або вживалася у їжу¹³.

В Україні та Росії розгорнулася шалена пропагандистська кампанія навколо величезних багатств, накопичених церквою, які слід використати для допомоги голодуючим. У тезах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р. наголошувалося на експлуаторській суті православної церкви: “В наші монастирі і церкви стікалися мільйони богомольців, обдурених вірою в богів і церковнослужителями, які їх оббирали. Так, наприклад, в Успенському соборі в 1917 р. під час обшуку у віттарі були виявлені сховані священниками 4 пуди міді, хутряні буржуазні шуби, чоловічі костюми, білизна, килими, шашки, патрони, спирт і 2 діжки червоного вина. У Троїцькому соборі - 15 чвертей спирту і 1 діжка червоного вина”¹⁴. Далі автори документу прямо вказують на винуватців голоду: “Виконання продподатку є боротьбою з власним голодом. Продподаток – якір порятунку. Священники агітують проти цього, погрожуючи селянам божою карою, ллють воду на млин контрреволюції і повинні бути вигнані з робітничо-селянського середовища. Священники діють заодно з білогвардійцями..., повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство”¹⁵.

Розвінчанню експлуаторської суті церкви було підпорядковане і масове видання антирелігійної літератури. Зокрема, брошура А.Луначарського під назвою “Кому належить церковне майно?” дала безальтернативну відповідь : “... цар – народ, втілений у Радянському уряді, хоче тепер взяти те, що він і ніхто інший раніше давав, і взяти він хоче не на війну і не на політику, а на боротьбу з голодом”¹⁶.

Зарахувавши церкву в стан класових ворогів-експлуаторів, держава свідомо відкинула чи не перший, після жовтня 1917 р., шанс для порозуміння з церквою, яка не залишилася осторонь вирішення проблеми допомоги голодуючим як у Росії, так і в Україні. Патріарх Тихон, Київський митрополит Михаїл, митрополит УАПЦ В. Липківський та інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу. Патріарх Тихон 19 лютого 1922 р. видав пастирський лист, яким дозволяв парафіяльним радам

дарувати у фонд допомоги голодуючим церковні предмети, які не мали літургійного та обрядового значення.

Вся кампанія по вилученню церковних цінностей супроводжувалася цинічною політикою подвійних стандартів. Головним виконавцем партійних рішень по розгрому РПЦ був Л. Троцький, який спирався на підтримку В. Леніна. Причому, останній наполягав, щоб Л. Троцький “ніколи і ніде” не виступав “ні в пресі, ні будь-яким іншим способом перед публікою” з питань жорстких і непопулярних заходів щодо вилучення культових речей. Легальними дійовими особами у цій справі були Центральна комісія допомоги голодуючим (Помгол) при ВЦВК на чолі з М. Калініним і Центральна комісія по вилученню церковних цінностей та її губернські органи на місцях, створені у вирішальні місяці весни-літа 1922 р. Провідну роль у складі останніх відігравали представники партійних і силових структур. Політбюро ЦК РКП(б) 20 березня 1922 р. погодилося з пропозицією Л. Троцького про необхідність утворення в губерніях “таємних підготовчих комісій”, до складу яких обов’язково мали увійти “комісар дивізії, бригади або начальник політвідділу”.

ЦК КП(б)У готуючись до застосування сили, орієнтував місцевих керівників на ретельне режисування пропагандистсько-агітаційної кампанії: “В кожній губернії призначити офіційний тиждень агітації і попередньої організації по вилученню цінностей (зрозуміло, не оголошуючи такого). По-можливості поєднувати її з 2-тижневиком допомоги. Для цього підібрати кращих агітаторів, зокрема, військових. Агітації надати характеру несумісного з усілякою боротьбою з релігією і церквою, а цілком направити на допомогу голодуючим. Одночасно з цим, внести розкол у духовенство, проявляючи в цьому рішучу ініціативу і взявши під захист держави тих священиків, які відкрито виступлять на користь вилучення”. Пропонувалися й відверто провокаційні заходи: “Скрізь, де можна випускати, в церквах, на зборах, в казармах представників голодуючих з вимогами якнайшвидшого вилучення цінностей”¹⁷.

Агітаційну кампанію вирішено було апробувати на столичних московських підприємствах. З 19 по 26 березня 1922 р. відбулося 715 робітничих зборів, у ході яких демонструвалися кінофільми і фотознімки про голод. Учасники лише 5-ти з них не підтримали резолюцію про необхідність вилучення церковних цінностей. Московський комітет РКП(б), маючи намір публікувати в пресі матеріали зборів, ретельно цензурував їх¹⁸. Одним із перших представників російського духовенства, котрий взяв участь у агітаційних заходах, був обновленський протоієрей О.Введенський. Через газету “Петроградская правда”

він закликав священнослужителів віддавати церковні скарби на допомогу голодуючим.

Масова агітаційна діяльність розгорнулася і в українських містах і селах. Однак, чекісти зафіксували, поряд із підтримкою мети кампанії, “шкурницькі настрої робітників підприємств”, котрі сподівалися, що вилучені цінності покращать становище голодуючих настільки, що весь тягар податків, зборів, пожертвувань та ін. з робітництва буде знятий. Селяни реагували на заклики здебільшого апатично. До того ж вони потерпали від високих ставок продподатку, протизаконних дій військових частин, які безжалюбно реквізували фураж і продовольство, і не приховували свого обурення¹⁹.

Вже 23 лютого 1922 р. приймається відомий декрет ЦВК – головний інструмент широкої кампанії по розгрому як релігії в цілому, так і РПЦ зокрема. Цим документом акценти зміщувалися з участі церкви у справі допомоги постраждалим від голоду, задекларованої патріархом Тихоном, на примусове вилучення владою церковних цінностей. Очевидно, що головним стало не врятування життя голодуючих, а прискорення ліквідації церкви як організаційної структури.

Ще більш відвертим у справжніх намірах і тому винятково важливим для розуміння суті взаємин більшовицького режиму і церкви став лист В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) стосовно кривавого зіткнення у Шуї на ґрунті вилучення від 19 березня 1922 р. Він супроводжувався власноручними помітками вождя: “Цілком таємно”, проханням “ні в якому разі копій не робити”. В. Ленін радить скористатися голодом для вироблення загального плану боротьби “з чорносопним” духовенством і ““провести вилучення з найшаленішою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів золотих карбованців... Без цього фонду ніяка державна робота взагалі, ніяке державне будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї особливо, зовсім немислимі”²⁰. Тактика теоретика більшовизму базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. “Відчайдушний голод”, на його думку, забезпечує “нам співчуття цієї маси, або, принаймні, забезпечує нейтралізацію цих мас”.

Серед комплексу заходів, запропонованих В. Леніном, передбачалося на XI з'їзді партії провести таємну нараду делегатів за участю “головних співробітників ГПУ, НКЮ і Ревтрибуналу” для підготовки рішення з'їзду щодо “вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, і воно має бути проведене в найкоротший

строк. Чим більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”²¹.

У постанові Політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р. наголошувалося на необхідності починати вилучення з “найважливіших губерній” і якнайшвидшими темпами, в інших – після того як успішні результати матимуть певний позитивний резонанс. Циркуляр ЦК КП(б)У уточнював, що починати справу слід з найбагатших міських церков, бажано з церкви, “на чолі якої стоїть лояльний піп. До церков селянських бідних приходів ставитися з обережністю”. Місцевим органам влади радили також ретельно обмірковувати способи нейтралізації можливих протестних акцій: “Комуністи повинні бути на всіх сусідніх вулицях, не допускаючи натовпу; надійні частини (краще за все ЧОН) повинні бути поблизу”²².

Директивні документи ЦК КП(б)У були віддзеркаленням як правової, так і практичної системи організації вилучення церковних цінностей у Росії, дублювали рішення Центру з незначним запізненням. Через два тижні після ухвали декрету ЦВК РСФСР, 8 березня 1922 р. ідентичний правовий документ, щоправда, під іншою назвою - "Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим" - схвалив ВУЦВК²³. При останньому почала діяти Центральна комісія по вилученню церковних цінностей під головуванням М. Скрипника. Отже, у надзвичайно стислі строки керівними партійними органами як у центрі, так і на місцях була вироблена стратегія вирішального наступу на позиції православної церкви.

Важливою ланкою стало інтенсивне інтегрування в цю стратегію органів держаної безпеки – ВЧК-ГПУ. Їх співробітникам відводилася важлива роль оперативного керівництва кампанією через тасмні “трійки” у складі секретаря губкому, начальника губвідділу ГПУ і губерньського військового комісара.

Керівники чекістських підрозділів ГПУ УСРР керували широкомасштабними арештами і підготовкою судових процесів. Наприклад, судовий процес у справі з приховування цінностей ченцями Святогірського монастиря став можливим завдяки оперативній пильності уповноваженого ГПУ Слов’янського повіту Журавльова. Його включили до складу спеціально створеної “для проведення дізнання і вирішення кінця справи сесії трибуналу”. Чекіст виявив осіб, котрі в минулому мали відношення до чернецької обителі. Зокрема, колишній послушник Кузнецов точно вказав, що “сховані речі за іконостасом у Покровській церкві, що ієромонах Михаїл зберігає срібний посуд у кількості 2

пуди 30 фунтів у коморі” тощо. Головними винуватцями приховування оперуповноважений Журавльов визначив ієромонаха Михаїла, архімандрита Трифона та ієродиякона Діссидерія²⁴. Цинічного забарвлення набувала скрупульозність, з якою він перелічував знайдені особисті речі ченців, про які “ніхто з братії не заявляв”. Це білизна, предмети верхнього одягу, натільні хрестики та іконки з елементами срібла або позолоти, котрі важко піддаються ідентифікації як церковні цінності.

Органи ГПУ суттєво впливали на вироблення політичної лінії вищим партійно-державним керівництвом. Одним із інструментів впливу стала система оперативно-аналітичного інформування ГПУ керівників партії та уряду. ЦК КП(б)У вимагав від чекістів: "... забезпечити повне інформування про все, що відбувається у середовищі духовенства, віруючих та інше. У випадку виявлення в якості організаторів виступів буржуазних, купецьких елементів, колишніх чиновників та ін. арештовувати їх заправил. При потребі, особливо якщо чорносотенна агітація зайде надто далеко, організувати маніфестації за участю гарнізону зі зброєю, з плакатами "Церковні цінності для врятування життя голодуючих" та інше. Авторитетних попів по можливості не чіпати до кінця кампанії, негласно, але офіційно (через розписки, через Губполітвідділи) попередити їх, що у випадку будь-яких ексцесів вони будуть відповідати першими" (підкреслення наше - Авт.)²⁵. Отже, було не лише визначено коло противників вилучення церковних цінностей за класовою ознакою, але й методи по їх знешкодженню.

Принагідно зазначимо, що інформація з місць про проведення кампанії вилучення, настрої духовенства і мирян, акти спротиву вилученню, становище в обновленському русі щоденно надходила у секретний відділ ГПУ в Харкові, потім здійснювався її аналіз співробітниками шостого (антирелігійного) відділення секретного відділу. Узагальнені дані направлялися в секретаріат і Політбюро ЦК КП(б)У. Вироблялися й пропозиції та рекомендації владним структурам, головним чином партійним, для прийняття рішень.

Українські чекісти координували власні заходи з керівництвом ГПУ у Москві. Джерелами узагальнюючих документів були щоденні інформаційні зведення, оперативні повідомлення, телеграми територіальних відділів ДПУ. З інформаційною метою використовувалася й агентурно-освідомлювальна мережа.

Московський історик М.Покровський вважав інформаційні зведення спецслужб з питань вилучення церковних цінностей вкрай важливим і, водночас, тенденційним історичним джерелом. На його думку, в донесеннях з місць відбивалася заданість партійних директив центру, оцінка місцевих подій підлаштовувалася під них, набувала

класового забарвлення, і тому керівники країни отримували "псевдо-реальну" картину: "Це є характерною особливістю секретних систем інформації всіх авторитарних режимів"²⁶. Не до кінця поділяючи цю думку, зазначимо, що ідеологічно заангажовані спецслужби, фіксуючи хроніку реальних подій і масштаби опозиційних настроїв у службових документах, дозволяють дослідникам реконструювати характер і зміст процесу вилучення.

Передусім, інформаційні зведення ГПУ давали уявлення про настрої населення, його ставлення до релігійної політики держави в цілому і вилучення церковних цінностей зокрема. Так, з інформзведення від 25 квітня 1922 р. стало відомо, що у Харківській губернії вилучення відбувається без інцидентів, духовенство "тримається пасивно". З 28-ми храмів української столиці найбагатшим був Благовіщенський кафедральний собор, відповідно і опис його майна уповільнився через недостатню кількість персоналу губернської комісії по вилученню. До 1 травня з храмів Харкова зібрано 58 пудів 8 фунтів 50 золотників срібла і 20 фунтів 1 золотник 5 долей золота. Успішних результатів "мисливці за коштовностями" досягли і в окремих повітах – Куп'янському, Зміївському і Сумському. Загалом держава отримала з трьох повітів 71 пуд 20 фунтів 77 золотників срібла, 93 алмази, 49 перлин і 187 коштовних каменів. Заслугою чекістів вважалося, що "на місцях і в Харкові приділили велику увагу операції вилучення: повсюдно були вжиті заходи до відвернення можливих крадіжок"²⁷.

В Одеській губернії зафіксовані випадки, коли прихожани пропонують взамін культових речей гроші. В іншому інформзведенні від 24 травня 1922 р. повідомлялося, що в Донецькій і Київській губерніях духовенство до заходів радянської влади "ставиться без співчуття" і агітувало проти видачі цінностей²⁸. В Полтавській губернії, як зазначалося в інформаційному бюлетені ВУЧК №29, на користь радянської влади вдалося використати суперечності між екзархістами і автокефалістами. Обіцяна підтримка останнім у боротьбі за приходи забезпечила їх агітацію за вилучення цінностей з церков. Найбільшим виявом лояльності з боку екзархістів була пропозиція грошей замість культових речей. Розкол у питанні визначення долі цінностей стався і в середовищі духовенства Катеринославської губернії. Як повідомляли чекісти, "менша його частина ставиться до вилучення із співчуттям, більша – вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духовенства і приховування цінностей"²⁹.

Гучного резонансу набула справа протоієрея Хрестовоздвиженської церкви м. Катеринослава Федора Романовського та його "спільників". Помічник оперуповноваженого 4-ї групи Катеринославського

губвідділу ГПУ Л.Чернов доповів рапортом керівництву, що 7 квітня 1922 р. дві жінки винесли з церкви великі пакунки. Він переконаний, що виносилися коштовні речі з метою переховування у помешканні голови правління сестринської громади Наталії Вуличевич. “Знаючи настрої духовенства стосовно церковних цінностей, ГПУ було вжито заходів до встановлення вмісту згаданих пакунків”, - зазначалося у матеріалах заведеної чекістами справи. 20 квітня було проведено обшук, у ході якого агенти ГПУ виявили 6 ікон у срібних ризах, в тому числі одна з надписом: “Пожертва офіцерів 228 полку”. Наступного дня Н. Вуличевич заарештували, а через кілька днів до неї приєдналися протоієрей Ф. Романовський, староста церковної громади О. Співачевський, мирянка М.Максимович. Незважаючи на те, що отець Федір обіймав посаду голови комісії по боротьбі з голодом при союзі церковних громад, чекісти не бачили підстав йому довіряти та підозрювали, що “він хитрує, ніби-то не знає точної кількості ікон у церкві”. Висновок ГПУ не залишав сумнівів: “Даній справі надати серйозного політичного характеру. Для всебічного висвітлення в пресі при широкому гласному слуханні на предмет визначення міри покарання і пред’явлення позову правлінню церкви на вартість розкраденого майна”. На засіданні малої трійки Катеринославського губвідділу ГПУ, її члени ухвалили передати справу “разом з особами звинувачуваних і речовими доказами” военній секції губернського ревтрибуналу. Останній на засіданні 22 червня 1922 р. визнав винними усіх фігурантів справи у “контрреволюції, яка виявилася у приховуванні церковних цінностей напередодні їх вилучення для справи допомоги голодуючим, і систематичному пособництві у розкраданні церковного майна, переданого державою церковним громадам”. Але міра покарання виглядала не зовсім адекватною у контексті суворого звинувачення та демонструє штучний характер кримінальних конструкцій чекістів – Ф. Романовський засуджений до позбавлення волі терміном на 1 рік, Н. Вуличевич – 6 місяців, але була звільнена за віком, вина О. Співачевського та М. Максимович не була доведена³⁰.

Впродовж травня-червня 1922 р. ГПУ інформувало вище та місцеве партійно-державне керівництво України про факти непокори розпорядженням влади. Так, у Полтавському повіті священика і старосту церкви передали ревтрибуналу за відсутність опису цінностей (прізвища не вказані), у Бахмуті трибунал закінчив процес над духовенством Святогірського монастиря, яке звинувачувалося у приховуванні цінностей та інших "зловживаннях, пов'язаних з вилученням". Інші повідомлення свідчили, що "настрій Лозовської дільниці незадовільний у зв'язку з вилученням церковних коштовностей"; "при вилученні

коштовностей з церкви с. Ново-Павлівки селянство, що збіглося туди (у більшості жінки), почали відстоювати це, вигукуючи: "Ви відділили церкву від держави, а самі прийшли за золотими чашами, але ви їх не отримаєте. Протягом двох діб комісії по вилученню нічого не вдавалося зробити"³¹.

Зіткненням віруючих з членами комісії по вилученню аж до бійки і застосування зброї скінчився інцидент у с. Твердохлібівка Кременчуцької губернії, причому в інформзведенні зазначалося, що "проти дія селян мала характер повстання". І хоч прямих доказів щодо священника Антонія Стеблинського чекісти не знайшли, однак зробили висновок, що "ручатися не можна про не проведення ним серед прихожан церкви агітації на ґрунті вилучення церковних цінностей в поганий, для радвледи, бік"³². Гострий конфлікт розгорівся також у Запоріжжі. 6 квітня 1922 р. уповноважений ГПУ склав акт про відмову священника Миколаївської церкви Йосипа Калини віддати комісії срібну чашу і дарохранительницю, які пізніше були виявлені у його помещанні. Священик наважився заявити посадовцям після обшуку та допиту: "Ви ображаєте мої релігійні почуття". Оскільки автори процесуальних схем так і не змогли інкримінувати Й.Калині більше, ніж приховування двох культових предметів, ревтрибуналу довелося обмежитися присудом до "громадського осуду"³³.

Органи ГПУ переслідували священнослужителів за приховування інвентарних книг храмів, які вміщували опис культового майна до 1917 р. Зокрема, у Вінниці в травні 1922 р. провадилося слідство у справі священників Римо-католицького костельу і Вознесенської церкви УАПЦ Антонія Юнака, Василя Жоткевича, Івана Левинського, Григорія Борисевича, Івана Лашкевича. Чекістам не вдалося добути будь-яких речових доказів, сама справа будувалася лише на припущеннях про навмисне приховування інвентарних книг. Але справа все ж була передана до ревтрибуналу. У судовому засіданні жоден із звинувачуваних винним себе не визнав³⁴. Мав місце також факт засудження до смертної кари відразу чотирьох римо-католицьких ксьондзів у Кам'яні-Подільському. Один з яких, Антоній Недзельський, невдовзі помер у в'язниці від тифу, а інші були помилувані і вийшли на волю³⁵.

Кампанія вилучення церковних цінностей була використана органами ГПУ для розколу православного духовенства. Розкол дозволяв дискредитувати і духовенство, і церковні інституції, що відповідало головному завданню - повної їх ліквідації. У "Короткому огляді по духовенству", датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А.Соколовський констатував: "Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом".

Зазначивши, що "методи боротьби проти церкви чисто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху", він далі пише: "Використавши з одного боку кампанію по вилученню церковних цінностей, а з другого, використавши біле рядове духовенство, яке знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували і розвинули обновленський рух"³⁶. Московські чекісти розробили широкий план використання попів-обновленців у агітаційній роботі в ході кампанії вилучення. Губвідділи отримали шифрограми про направлення в Москву лояльного духовенства. Для цього місцеві уповноважені повинні були "запропонувати освідомлювачам-церковникам, проваленим, непридатним для роботи на місцях, виїхати в Москву для тимчасової агітаційної роботи", де їм слід з'явитися не пізніше 20 березня до начальника 6-го відділення секретного відділу ГПУ Рутковського. Ієрарх обновленців Антонін (Грановський) був затверджений Політбюро РКП(б) на пропозицію Л.Троцького членом ЦК Помголу як представник "радянського" духовенства³⁷.

Особиста присутність керівників спецслужби на засіданнях Політбюро РКП(б) та КП(б)У, членство у комісіях, які займалися антирелігійними питаннями, робили можливою їх безпосередню участь у виробленні постанов і директив. Причому нерідко позиція московських керівників ВЧК-ГПУ Дзержинського, Уншліхта, Менжинського щодо РПЦ і віруючих мала більш жорсткий характер, ніж представників інших органів влади. Наприклад, 8 березня 1922 р. у Москві на засіданні колегії ГПУ за участі Уншліхта, Базилевича, Галкіна, Медведя ухвалили: "Вилучення церковних цінностей з діючих церков проводити рішуче" і запропонували Політбюро ЦК РКП(б) план конкретних заходів.

В доповідній записці ГПУ в Політбюро ЦК РКП(б) "Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з церков" від 20 березня 1922 р. заступник голови ГПУ Уншліхт і начальник секретного відділу Самсонов надали конкретні пропозиції боротьби з "патріархом Тихоном і оточуючою його зграєю вищих ієрархів, членів Синоду, які ведуть певну, нічим не приховану контрреволюційну роботу проти вилучення". Чекісти, спираючись на дані агентури, резюмують, що арешт синоду і патріарха був би своєчасним, а "всіх попів і церковників, які виступають проти вилучення церковних цінностей з церков, необхідно вислати у найбільш голодні райони голодуючого Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням як ворогів народу"³⁸.

Позиція духовенства співробітниками ГПУ трактувалася як "контрреволюційна". Зокрема, ГПУ УСРР, характеризуючи політичне становище в Україні у квітні 1922 р., зазначало: "Особливо слід виділити контрреволюційний рух, пов'язаний з вилученням. Чутки про

намічене вилучення стривожило духовенство, захоплене боротьбою з автокефалією. Негайно ж найбільш реакційна частина духовенства розпочала кампанію наклепів на радянську владу і комуністів, "що ополчилися на православну віру", "грабують Божі храми" і т.д."³⁹. Така оцінка мала підвести переконливу ідеологічну платформу під обґрунтованість арештів, розстрілів та інших присудів ревтрибуналів. Як свідчать опубліковані документи російських архівів, у випадках, коли донесення з місць про спротив вилученню не супроводжувалися переліком застосованих репресивних заходів до "винуватців", керівництво ГПУ надсилало в губернії розпорядження з категоричною вимогою негайного їх арешту і передачі до ревтрибуналу. На суді була обов'язково присутність начальника губвідділу ГПУ, який повинен вимагати "суворих репресій за опір владі".

Однак, вивчення архівних документів не підтверджує масового опору духовенства і віруючих. Тому цілком слушно виникає думка про свідоме перебільшення його масштабів, як приводу до посилення наступу на церкву. В.Пашенко, посилаючись на статистику журналу "Антирелигиозник", вказує, що у різних місцях України та Росії відбулося 1414 кривавих зіткнень⁴⁰. Наприклад, у Петрограді місцеві чекісти, збираючи компрометуючий матеріал для трибуналу, виявили всього 11 випадків сутичок при наявності 300 діючих церков.

Поряд з цим, опубліковані документи засвідчують і відверті спроби провокацій з боку спецслужб. Як вказував В.Алексеев, згідно з розробленими чекістами сценаріями зіткнень віруючих з представниками влади, у виступах брали участь "невідомі місцевій пастві особи", "п'яні перехожі" або ті, хто "випадково" зайшли до церкви. Вони здіймали галас і колотнечу, які підхоплювалися в стані ейфорії натовпом, кидали каміння у червоноармійців, благаючи при цьому допомоги. "Підбурювальники кричали: "Бий жидів і комуністів!". Після цього починали діяти армійські підрозділи"⁴¹. Хрестоматійним прикладом для радянської пропаганди стала кривава сутичка в Шуй.

У Полтавській губернії було порушено тільки три кримінальні справи при проведенні антицерковної кампанії початку 1920-х років. З них найбільшого резонансу набула справа священника Троїцької церкви Василя Зеленцова. Аналізуючи дії радянської влади, отець Василь прийшов до висновку, що вона є не "народною", а "партійною владою", декрет про відокремлення церкви від держави є насамперед "політичним актом". Він звинувачував уряд у відсутності нормативної бази, яка б забороняла безконтрольне вивезення продовольства за кордон, вважав, що треба "спочатку реквізувати домашні цінності переможців у громадянській війні і спекулянтів, а потім уже починати роз-

мову про церковні цінності", був переконаний "у нездатності влади в теперішньому вигляді на довге панування в країні"⁴².

Неординарна постать В.Зеленцова не випадково привернула увагу полтавських чекістів. Незалежний у поглядах і судженнях, переконаний у правоті віри, ревний прихильник патріарха Тихона, він виступав з критикою більшовицької політики, називав більшовицький уряд "найгіршим по ставленню до православ'я". На допиті в липні 1922 р. у відповідь на питання про оцінку Декрету про відокремлення церкви від держави священнослужитель сказав: "Нам радянська влада не дає бути ситими, не дає жити і не дає юридичних прав, що обмежує задоволення релігійних потреб". Як нечуване зухвальство розцінив слідчий ГПУ відповідь арештованого на питання: "Якби радянська влада знову приєднала церкву в лоно республіки і платила б жалування священикам, не знайшли б ви можливим вважати радвладу законною, тобто владою від бога і поминати в своїх молитвах?" А відповідь була такою: "Моя особиста думка. Борони Боже від усякої державної влади, яка дає нам жалування"⁴³. Різкою й іронічною також була відповідь на питання: "Як ви дивитеся на державність і на діяльність комуністів, чи вважаєте їх серйозною партією?". Відповідь: "Дідусь Крилов сказав: „Как вы ни садитесь, а в музыканты не годитесь"...Я вважаю, що для блага народу найважливіше його чесність і працелюбство, а характер державного устрою не так важливий"⁴⁴.

У офіційному протоколі пред'явлення звинувачення, В. Зеленцову інкримінувалися цілий ряд "злочинних діянь", зокрема, наполягання на заміні церковних цінностей безпосередньо хлібом для голодуючих, розкрадання та приховування церковних цінностей, невиконання декретів радянської влади, контрреволюційна агітація, шпигунство, зв'язки з патріархом Тихоном тощо. Та все ж особливе місце належало звинуваченню у "викраденні і використанні з злочинною метою державних документів". Йдеться про таємну незашифровану телеграму на адресу ГПУ в Харкові за підписом начальника Полтавського губвідділу ГПУ Лінде про хід реалізації кампанії вилучення, яка потрапила до Зеленцова. Він ознайомив з її змістом полтавське духовенство, яке вкрай стривожилося висловленими в телеграмі намірами вжити суворих репресій щодо приховувачів інвентарних книг з описами церковного майна. Смілива позиція священнослужителя підлягла, за ухвалою суду в серпні 1922 р. найвищій мірі покарання. Проте реалізувати присуд держава не наважилася, і смертна кара була замінена п'ятирічним ув'язненням, яке перманентно переросло в нову сфабриковану кримінальну справу, соловецьке ув'язнення, нове рішення

судової колегії ОГПУ від 22 жовтня 1928 р. про заслання в Сибір, де його сліди загубилися.

Полтавські чекісти заарештували “за підбурювання і протидію” процесу вилучення двох священників Пирятинського і Прилуцького повітів. У Кременчуці натовп віруючих намагався перешкодити вилученню, однак “спільними зусиллями представників ДПУ, червоноармійців і свідомих громадян інцидент був ліквідований”. У Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Чернігівському повітах Чернігівщини помічене погіршення “ставлення до радянської влади у зв’язку з вилученням”, “духовенство на словах за вилучення, але всіляко протидіє йому, аж до закопування в землю цінностей”⁴⁵.

В Одесі “саботаж щодо вилучення церковних цінностей і скликання явочним порядком” незаконних зборів віруючих інкримінувалися керівнику “напівлегального” союзу парафіяльних рад церков міста А. Любимському та членам “контрреволюційної організації” Лобачевському, Лук’янову, Стоянову, Луценку⁴⁶. За вироками Одеського ревтрибуналу за прояви “контрреволюції” покарали служителів культу А. Гриневича, О. Ляшевського, В.Малинського, М. Ракитського. В одній із справ фігурують псаломщик П. Калабін і селянин В.Вовк з с.Лозуватка Єлисаветградського повіту, які на вимогу селян склали протокол з відмовою здавати церковні цінності. У ньому говорилося: “Будь-які податки, розверстки, продподатки і самообкладання ми виконуємо і будемо виконувати у відповідності, але не церковно-народним майном. Всі лишки срібла і начиння для релігійних обрядів ми віддали б добровільно, але в нас їх немає, так як церква наша пограбована у 1918 році”. Розглядалася також справа Г.Іванової і А. Підлісного за звинуваченням у агітації проти вилучення⁴⁷.

Спецслужби влаштували провокаційну метушню навколо Комітету допомоги голодуючим, звинувативши його членів, які в минулому належали до небільшовицьких партій, у зв’язках з закордонними шпигунськими центрами. Ця справа подавалася у радянській пресі як чергова перемога над контрреволюцією⁴⁸.

Тримаючи в полі зору всі аспекти кампанії вилучення, співробітники ГПУ фіксували у інформзведеннях і таке явище масової соціальної психології як чутки. У селянській країні з традиційно високим рівнем релігійності при відсутності прозорої поінформованості суспільства, вони були типовим явищем. Характерно, що однакові чутки одночасно фіксувалися в різних губерніях і повітах як України, так і Росії. Спецслужба, в першу чергу, звертала увагу агітаційно-пропагандистських структур на необхідність адекватного реагування на хвилю чуток, оскільки останні сіяли панічні настрої, посилення во-

рожного ставлення до більшовиків. Так, серед найтипівіших визначають наступні: церковні цінності замість використання на користь голодуючих переносять у театри, палаци; підуть на особисті потреби комуністів; розграбовуються різними комісіями; вилучаються для забезпечення втечі комуністів за кордон; потрібні для майбутньої війни тощо⁴⁹.

Слід зазначити, що мали місце певні підстави для чуток. Так, в Олександрівському монастирі при розпечатуванні раки з мощами святого озброєний загін ВЧК конфіскував з монастирських сховищ 40 пудів срібла у вигляді культових предметів і розділив їх між місцевим комбідом, музеєм і губЧК⁵⁰. Значна кількість дорогоцінних реліквій осідала серед чекістів. Водночас, пам'яткоохоронцям доводилося “воювати” за врятування бодай якоїсь частини високохудожніх виробів від розкрадання і переплавки їх в злитки.

За підрахунками істориків кампанія по вилученню церковних цінностей дала 4,6 млн. карбованців. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Л. Троцького, виділявся 1 млн., проте жодного документу про цільове використання цих коштів не виявлено. Як вважає М. Покровський, зібрані (і не розграбовані тоді ж) церковні цінності пішли, в першу чергу, на саму кампанію по вилученню, а точніше, на кампанію по розколу і розгрому православної церкви⁵¹. Цінічно виглядають пафосні заяви більшовицької пропаганди про допомогу голодуючим за рахунок вилучених церковних цінностей на фоні структури зовнішньої торгівлі радянських республік на початку 1920-х років. У 1923 р. було продано на експорт 16 мільйонів пудів хліба, з них 6 мільйонів вивезено з України. За оцінками експертів хліб мав значно вищу якість порівняно з довоєнною. З цього приводу американська газета “Чикаго трибюн” обурено писала: “В той час як АРА доброзичливо годує 75 тисяч росіян біля Одеси і декілька сотень тисяч всередині Росії, російський уряд вивозить тисячі тонн зерна в Німеччину і Туреччину. Вивіз зерна з Росії в той час, як АРА годує голодуючих, говорить про непотрібність цієї допомоги”⁵².

На кінець літа 1922 р. темпи кампанії вилучення церковних цінностей поступово знижувалися. Однак, у контексті антирелігійної політики держави, увага до неї зберігалася. Так, на порядку денному одного з засідань колегії НКВД у лютому 1923 р. знову розглядалося питання про “додаткове вилучення цінностей”⁵³.

Отже, на вістрі першого відкритого конфлікту між православною церквою і державою перебували органи ВЧК-ГПУ. Їм відводилася провідна роль у дискредитації духовенства в ході кампанії по вилученню церковних цінностей, концентрації та аналізу інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний

вплив на вироблення політичних рішень Політбюро ЦК РКП(б) щодо церкви. Одним з найважливіших завдань ГПУ в 1922 р. було створення агентурної мережі, котру використовували як для виявлення ситуації в середині церковних осередків, так і впливу на ієрархів.

Репресії проти священнослужителів за саботаж кампанії вилучення церковних цінностей мали на меті викликати страх і покору перед владою, сформуванати думку про формування атеїстичного світогляду.

Примітки

¹ Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. - К, 1994; його ж. “Ніч минула, а день наблизився...”: Держава і православ'я в Україні. 20-ті роки. - К., 1994; Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. - Полтава, 2002 та ін.

² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.- К., 1996; Пашенко В. Церковні цінності як порятунк голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра? - К., 2000. - С.91-105; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. - Ч.1. 1917-середина 20-х років. - К.,1995.

³ Митрофанов Г., протоіерей. История Русской православной церкви. - Санкт-Петербург, 2002; Одинцов М.И. Государство и церковь. 1917-1938. - М., 1991; Кашеваров В.Н. Православная Российская церковь и советское государство (1917-1922). - М., 2005 та ін.

⁴ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події у контексті важкої історії. - К., 2001; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. - К., 2002; Ченцов В. Політичні репресії в Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000 та ін.

⁵ Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. - М., 2001. - С.16-17.

⁶ Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. - Луганськ, 2000. - С.13-14.

⁷ Васильєва О. Русская православная церковь и советская власть в 1917-1927 годах // Вопросы истории. - 1992. - №8. - С.43.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф.76. - Оп.3. - Спр.5. - Арк.5.

⁹ Там само. - Спр.196. - Арк.3.

¹⁰ Там само. - Спр.359. - Арк.2-3.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.748. - Арк.160.

¹² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні. - К., 1996. - С.17-25.

¹³ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБ України). - Ф.13. - Спр.260. - Т.1. - Арк.1-12.

¹⁴ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.749. - Арк.68.

¹⁵ Там само. - Арк.68 зв.

¹⁶ Луначарский А. Кому принадлежит церковное имущество? - М., 1922. - С.14.

¹⁷ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. - Арк.1.

¹⁸ РДАСПІ. - Ф.17. - Оп.60. - Спр.336. - Арк.69, 74-77.

- ¹⁹ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.34, 35.
- ²⁰ Архивы Кремля. В 2-х книгах / Кн.1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С.141.
- ²¹ Там само. – С.143.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. – Арк.2.
- ²³ Там само. – Спр.1573. – Арк.18.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. - Оп.1. - спр.1094. – Арк.138-138 зв.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. – Арк.1.
- ²⁶ Архивы Кремля.... - Кн. 1. – С.61.
- ²⁷ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.7.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1304. – Арк.37, 41, 43-49.
- ²⁹ ГДА СБ України. - Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.20, 27.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1091. – Арк.1, 70, 73, 77, 128 зв., 173.
- ³¹ Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000. – С.236.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1093. – Арк.5, 9, 50.
- ³³ Там само. – Спр.1092. – Арк.1-59.
- ³⁴ Там само. – Спр.1089. – Арк.2-9; спр.1090. – Арк. – 8-9.
- ³⁵ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Спецвипуск. – 2003. - №2 (21). – С.41
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1450. – Арк.1.
- ³⁷ Архивы Кремля. - Кн.1. – С.44- 45.
- ³⁸ Там само. – С.115, 149.
- ³⁹ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.3.
- ⁴⁰ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні:20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1993. – С.45.
- ⁴¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С.227.
- ⁴² Бабенко Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова // Исторична пам'ять. – 2002. - №1-2. – С.119-122; ГДА СБ України, Полтава. – Спр.2765.
- ⁴³ ГДА СБ України. – Спр.72073 – ФП. – Арк. 16 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.21.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.13, спр.260. Т.2. – Арк.20, 36, 49.
- ⁴⁶ ГДА СБ України, Одеса.. – Спр.16327 – П.
- ⁴⁷ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. - Т.2. – Одесса, 1999. – С.360, 361, 362, 384, 414, 427-428.
- ⁴⁸ Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922). – М., 1960. – С.239-240.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1304. – Арк.45; Архіви Кремля. - Кн.1. – С.65-67.
- ⁵⁰ Алексеев В. Иллюзии и догмы. – С.74-76
- ⁵¹ Архивы Кремля. - Кн. 1. – С.82.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1662. – Арк.25.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1854. – Арк.65.